

Een hymne in de volkstaal op melismatisch Gregoriaans

In de gedrukte versie, TvG 42 (2017/4) p 122, blijken enkele fragmenten te ontbreken. Hier de volledige versie.

Op de discussie-website Musicologie médiévale, Resources for medieval musicology and liturgy, gerund door de Fransman Dominique Gatté, verscheen op 11 augustus 2017 een bericht omtrent een onlangs op het internet geplaatste codex van de Bibliothèque Nationale de France¹. In die codex komt een pagina voor met een Zuidnederfrankische tekst over St.-Franciscus, geplaatst onder een Gregoriaanse melodie. De titel van het bericht luidde echter in niet geheel correct Duits: Ein Deutsch Gesang für Franziskus von Assisi, en ik heb daarop gereageerd met de mededeling dat het geen Duits was, maar 'Eastern Middle Dutch' of, als men wil, 'Middle Lower Saxonian' Middelnedersaksisch, met mijn suggestie erbij dat de tekst uit de omgeving van de Moderne Devotie en de broeders des gemenen levens zou kunnen stammen. Daarvan is bekend dat zij de zang in de volkstaal stimuleerden.

Daarop volgde een reactie van Oliver Gerlach, die wees op de scheidslijn tussen Midden- en Nederduits, de zogenaamde Benrather Linie. Deze lijn loopt west-oost, ten noorden van Keulen. Toen dit artikel min of meer klaar was heb ik het voorgelegd aan enkele deskundigen, op wier advies ik een aantal belangrijke verbeteringen heb kunnen aanbrengen. Het is beter om uit te gaan van de iets noordelijker verlopende Uerdinger linie, die voor zover hier van belang ongeveer tussen Venlo en Krefeld loopt. Ten

noorden ervan zegt men 'ik' en ten zuiden 'ich'.² De streektaal tussen de beide liniën wordt Zuidnederfrankisch genoemd. Het Zuidnederfrankisch is de variant van het Middelnederlands waartoe het Limburgs behoorde, en die gesproken werd in de beide Limburgen en het aangrenzende deel van Duitsland. Middelnedersaksisch was in ieder geval onjuist.

Aan het eind van dit artikel kom ik op de taalkundige kant terug.

De complete codex staat in de Franse nationale database voor historisch materiaal Gallica, en daarop is ook de beschrijving van het manuscript te vinden³. Volgens de beschrijving is het afkomstig van de Minderbroeders (Minoriten, Franciscanen) in Keulen, met een zeer globale datering, 1301-1400. Het bevat de 'Legenda maior Sancti Francisci door St. Bonaventura, met enkele andere teksten' De tekst wordt niet geheel correct als Middelnederduits, 'moyen bas-allemand' gedetermineerd en dit muziekstuk wordt als hymne aangeduid, naar Julianus de Spira. Op de website staan ook afbeeldingen van de band van de codex: op de rug is het bewaarde gedeelte van de originele, beschadigde band te zien. Bovenaan ca. zes grotendeels onleesbare lettertekens, daaronder duidelijk leesbaar: Germanice, daaronder MS: en daaronder St. Francisci. De rest van de oorspronkelijke rug is verloren gegaan. Er zal Vita of Legenda gevolgd zijn, dus vermoedelijk: 'In het Duits geschreven: Leven (of Legenda)

van St.Franciscus'. Er blijkt uit dat de Franciscaner bibliotheek ook Latijnse handschriften bevatte, vermoedelijk het merendeel.

Op fo. 237 wordt melding gemaakt van een geschrift van Bartholomaeus van Pisa dat pas tussen 1385 en 1390 tot stand is gekomen.⁴ De wel zeer globale datering van het manuscript zou dus beter kunnen luiden: eind veertiende of eerste kwart vijftiende eeuw.

De codex bevat de vertaalde prozatekst van het leven van St.-Franciscus, toegeschreven aan St.-Bonaventura, en verlicht met eenvoudige, maar wel

ingekleurde miniaturen op de verso-zijde van elk blad. Daarbij bleef de voorlaatste bladzijde, fo. 240, aanvankelijk blanco, erna staat nog één miniatuur, dus op fo. 240v. Op de aanvankelijk blanco voorlaatste bladzijde staat dit muziekstuk, in een andere hand dan die van de voorafgaande prozatekst, met onderaan een gebedstekst, geschreven door weer een andere hand; vergelijk bijvoorbeeld fo. 239 (hier niet afgedrukt), waar de tekst verwant is met die van het muziekstuk; ik houd deze vage term nog even aan, iedereen kan zien dat dit melismatische Gregoriaans geen eenvoudige strofische hymne is (Afbeelding 1).

Transcriptie van de tekst onder de muziek, per regel weergegeven:

(Initiaal:) O heilich ma(n) wonderliche(n): in zeiche(n) i(n)
miracule(n): al siechte(n): in de duvelen haves
du verdreve(n): doer den bussche wandellende: und de(n)
voegele(n) preke(n)de: bi dich sijn gebleve(n): o int leve(n)
loefelich soet: bi dir geloef is worde(n) groet: du hais
verwect veil va(n) der doet: doe du was gestorven:
francisce duyts ons come(n) daer: in der heilger schaeer
wil ons dat verwerven (*in rood*) a(me)n

Als verzen weergegeven:

O heilich ma(n) wonderliche(n):
in zeiche(n) i(n) miracule(n):
al siechte(n): in de duvelen
haves du verdreve(n):
doer den bussche wandellende:
und de(n) voegele(n) preke(n)de:
bi dich sijn gebleve(n):
o int leve(n) loefelich soet:
bi dir geloef is worde(n) groet:
du hais verwect veil va(n) der doet:
doe du was gestorven:
francisce duyts ons come(n) daer:

in der heilger schaeer
wil ons dat verwerven (*in rood*) a(me)n

O heilige man, wonderlijk:
met tekens, met wonderen:
alle ziekten mét de duivels
hebt u verdreven;
door het bos wandelende
en voor de vogels prekende
(zijn zij) bij u gebleven;
o in het leven lofwaardig zoet:
bij u is (het) geloof geworden groot:
u hebt opgewekt velen uit de dood,
toen u was gestorven;
Franciscus, beduid ons (hoe wij) ko-
men daar,
in de heilige schaar;
wil voor ons dat verwerven. Amen

Source: gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Afbeelding 1: Bibliothèque Nationale de France, Allemand 133, fo 240r.
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b105465024/f483.item>

Uit de rijmwoorden verdreven/ gebleven en groet/doet^s en daer/schaer blijkt dat het een vertaling in dichtvorm betreft. Wonderlichen zou dan op siechten moeten rijmen, wandellende op prekende en gestorven op verwerven; dat komt overeen met de dubbele punten, die de regelen zouden weergeven. Maar als men de melodieën van de Nederfrankische en Latijnse tekst boven elkaar afdrukt, lijkt het er op dat miraculen rijmt op duvelen, net als in het Latijn prodigiis en demoniis. Dat wonderlichen niet rijmt op loefelich soet had de vertaler gemakkelijk kunnen corrigeren (bijv. wonderlich in de eerste naamval zetten en soet weglaten).

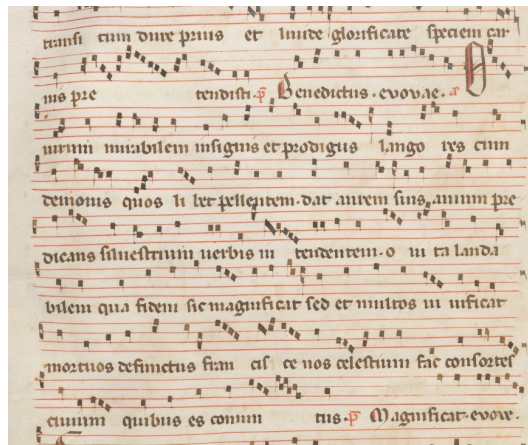
Bijzonder is ook dat in de muziek bij de Zuidnederfrankische versie de neumen per woord gescheiden zijn door verticale strepen, die mogelijk later zijn aangebracht. De muziek staat in modus 8.

De aanleiding voor dit artikel is de vondst van de melodie met de oorspronkelijke Latijnse tekst. Uit deze Latijnse versie blijkt definitief dat ook de vertaling een rijmende hymne moet zijn, de Zuidnederfrankische heeft als rijmschema (a)bbc ddc (e)ffg hhg. De vertaler probeert de Latijnse versmaat weer te geven, behalve in de eerste en de achtste regel.

Deze vondst kon worden gedaan door tien noten ervan in te voeren op de

database Cantus, die is ontwikkeld door de Canadese University of Waterloo, Cantus Index Melody Search.⁶ Dat leverde 13 hits op, waarvan er twee beginnen met de tekst ‘O virum mirabilem in signis’. De voor de hand liggende conclusie was dat de Nederfrankische tekst een vertaling is van deze Latijnse, want omgekeerd is, ook door de chronologie van de manuscripten, onwaarschijnlijk.

De belangrijkste treffer was die van Fribourg, Bibliothèque des Cordeliers, 2, fo 216v.⁷ Net als de Zuidnederfrankische tekst is deze dus afkomstig uit de bibliotheek van een Franciscaner klooster, deze keer Freiburg in Zwitserland, een antiphonarium, in de beschrijving gedateerd na 1260. (St.-Franciscus overleed in 1228). (Afbeelding 2).

Afbeelding 2, Fribourg, Couvent des Cordeliers 2, fo. 216v. gedeelte,
<http://www.e-codices.unifr.ch/en/fcc/0002/216v/0/Sequence-767>

Vermeld wordt dat het gezang gebruikt werd in de tweede Vesper van het feest van St.-Franciscus, 4 oktober. Het is onbekend waar de codex oorspronkelijk is vervaardigd, maar in de beschrijving wordt een relatie gelegd met veel Franciscaner handschriften in Italië.⁸ De data-

base geeft bij doorklikken inderdaad 14 manuscripten, die echter niet speciaal Franciscaans zijn. Eén ervan is een vijftiende-eeuws antiphonarium van het kapittel van St.-Walburg in Zutphen.⁹

De Latijnse tekst luidt, regel voor regel weergegeven, als volgt:

(In rood:) A(ntiphona) (Initiaal op het eind van de regel, door de notenbalk getekend:)

O

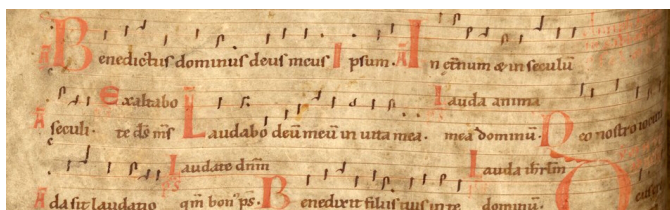
virum mirabilem / in signis et prodigiis / lang(u)ores cum
demoni(i)s / quoslibet pellentem. // dat aurem suis avium / prae
dicans silvestrium / verbis intendentem. // O vita lauda
bilem / qua fidem sic magnificat / sed et multos vivificat /
mortuos defunctus // Francisce nos caelestium / fac consortes
civium / quibus es conjunctus // p(salmus)
Magnificat evove (=seculorum, amen)

De aanduiding van de versregels is door mij toegevoegd. Het zijn vier strofen van een hymne in een jambische/trocheïsche versmaat, met het rijmschema: a bbc ddc a eef ggf. De vertaler had duidelijk moeite met deze tekst, en grammaticaal lijkt de tweede strofe ook mij nogal gewrongen. Dit maak ik ervan:

O wat een bewonderenswaardige man: die met tekens en met wonderen willekeurige ziekten mét hun duivels verdrijft. Hij maakt met zijn preek dat het gehoor van de bosvogels let op zijn woorden. O wat is hij lofwaardig door zijn leven, waardoor hij het geloof verheerlijkt en velen tot leven wekt na zijn dood. Franciscus, maak ons deelgenoot van de hemelburgers, waarmee u verbonden bent.

De Zuidnederfrankische vertaler heeft de derde persoon omgezet naar de tweede. De eerst regel staat in het Latijn en in de vertaling in de vierde naamval, wat in de vertaling de eerste had moeten worden¹⁰. De auteur van het Latijnse gedicht is Julianus de Spira, afkomstig uit Speyer (Spiers) aan de Rijn, overleden Parijs 1250, die o.m. rijmende officies heeft gemaakt, zoals dit ter ere van St.-Franciscus.¹¹

Er waren nog 11 treffers met een andere tekst, waarvan de meest overeenkomende is: *Laudabo Deum meum in vita*, behorende bij de tweede vesper van de zaterdagen door het jaar, als derde antifoon, bij het Magnificat. Maar van deze melodie komt alleen de eerste regel overeen (afbeelding 3).

Afbeelding 3, Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs. 406 (*Utrechts Antiphonarium*, afkomstig van het kapittel van St Marie) fo 49v (pagina 90 in de digitale versie), gedeelte, <http://objects.library.uu.nl/reader/index.php?obj=1874-327915&lan=en#page/112/91/91/129191904552668432945136115237987565303.jpg/model/lup>

In het Utrechts antiphonarium, afkomstig van het kapittel van St.-Marie, 12-de eeuw, komt de melodie met variaties zelfs met acht verschillende teksten voor¹², en in een manuscript van de Zwitserse Benedictijner abdij Einsiedeln (veertiende eeuw, voor 1314) met drie¹³, welke alle drie ook in het Utrechtse manuscript voorkomen: *Cum esset desponsata*, *Miserere mei* en *Per omnia laudabilem*¹⁴. De database geeft bij

doorklikken op deze teksten respectievelijk 86, 41 en 95 manuscripten. De laatstgenoemde tekst is een antifoon voor St.-Nicolaas, in proza, niet in dichtvorm. De melodie wordt ook bij andere heiligen vermeld, St.-Servatius, St.-Vincentius en St.-Hieronymus, en de structuur ervan is dus algemeen bekend geweest. De uitgeschreven melodieën zijn bij doorklikken op de database zonder meer te vinden.

Voor zover de teksten voorkomen in het Liber usualis hebben de 11 treffers een andere melodie. Het huidige Antiphonale monasticum heb ik niet tot mijn beschikking.

De Zuidnederfrankische hymne wordt gevolgd door een later er tussen geschreven gebedstekst, waaruit blijkt dat deze niet in het officie werd gebruikt, maar inderdaad als een soort hymne. De Latijnse tekst is oorspronkelijk een hymne die op de melodie van een bestaande antifoon is gezet, en vervolgens is vertaald, met behoud van die melodie.

Een vertaling van een Latijnse hymne in de volkstaal met behoud van de oorspronkelijke melismatische muziek heb ik nog nooit eerder gezien. Als dit verschijnsel niet uniek is, is het in elk geval zeldzaam.¹⁵

Zoals gezegd heeft dr. Friedel Roolfs de tekst gedetermineerd als oorspronkelijk Zuidnederfrankisch, de aanduiding voor de vorm die tussen de Uerdinger en de Benrather linie werd gesproken. Vermoedelijk is deze later aangepast door iemand met een achtergrond ten zuiden van de Benrather linie. De enige specifiek zuidelijke vormen zijn zeichen, und en dir¹⁶.

Het gebruik van de ch voor k in wonderlichen, siechten, dich en loefelich hoort thuis ten zuiden van de Uerdinger linie, en komt dus ook in Limburg voor. Ook dich is Limburgs, evenals duyten en de vorm du haves (ic have, ic haen, du haes, hi haet; de uitgang van de tweede persoon enkelvoud op -t is jonger dan die op -s). De vorm du hais is gebruikelijk in het meer oostelijke Nederfrankisch, de omgeving van Keulen (ich hayn, hain, du hays, hais, hy, sy hayt, hait), dus juist de plaats waar dit handschrift vandaan komt.¹⁷

Met name de derde hand, die van de eerder geperste gebedstekst, geeft een paar nog zuidelijker of wellicht jongere vormen: de hymne geeft: doer en groet, de gebedstekst: wir, zu, durch (2x) en groisselichen, unde, erfreuwet en roeffen voor roepen.

Het lijkt erop dat de hymne en de gebedstekst later in het handschrift zijn opgenomen, waarbij de hymne noordelijker is ontstaan dan de gebedstekst. Dat klopt natuurlijk ook met de Keulse herkomst van de codex.

Mijn toeschrijving aan de Moderne Devotie wordt enigszins ondersteund door het Wikipedia-artikel over dit onderwerp¹⁸. Deventer en de Hanzesteden liggen ten noorden van de Uerdinger linie, maar er waren talloze vestigingen van de Devotio Moderna in het Nederrijngebied ten oosten van de huidige provincie Limburg, met name in de omgeving van Keulen. De broeders des gemeenen levens hadden vanaf 1402 een vestiging in Keulen, het klooster St-Michael am Weidenbach. Er waren echter weinig relaties tussen de Franciscaner kloosterorde en de huizen van de Devotio Moderna. Veel gemeenschappen namen de regel van de Derde Orde van Sint Franciscus aan, maar deze maakten deel uit van een eigen hiërarchische organisatievorm. Het leven van Sint Franciscus is echter ook herhaaldelijk in het Middelnederlands vertaald in opdracht van de Franciscanen zelf. Het bekendste is een berijmde vertaling door Jacob van Maerlant, na 1276 gemaakt in opdracht van de Utrechtse minderbroeders. Er circuleerden echter meer vertalingen, en de prozavertaling in het Keulse manuscript is zeker niet afgeleid van die van Van Maerlant¹⁹. Op zich is het niet

dus verwonderlijk deze tekst in een Franciscaner klooster aan te treffen.

Tot slot heb ik ook de muziek van de Latijnse en de Nederlandse versies onder elkaar gezet, in eerste instantie met handhaving van de sterk wisselende do-sleutels. Daaruit bleek, dat de Nederfrankische dichter een andere versie van de muziekttekst voor zich heeft gehad dan die van de Freiburger Franciscanen. De afwijkingen in de muzieknotatie van de

vertaalde versie zijn voor een deel onlogisch, want na wijziging van de sleutel zijn er op sommige plaatsen hulplijnen nodig, wat normaal gesproken niet de functie is van verplaatsing van de sleutels. Het notenbeeld van de beide versies is verder vrijwel identiek.

Ik heb de transcriptie zo gemaakt dat de versregels van beide versies binnen de uiteraard fictieve maatstrepen passen.

O virum mirabilem / O heilich man wonderlichen

Transcriptie Arnold den Teuling 2018

Fribourg
Cordeliers 2
A(n)tiphona

Bibl. Nationale,
Allemand 133

O _____ vi - rum mi - ra - bi - lem

O _____ hei - lich man _____ won - der - li - chen:

in - sig - nis _____ et _____ pro - di - gi - is _____ lan - g(u)o - res cum de - mo - n(i) is

in zei - chen, in _____ mi - ra - cu - len _____ al _____ siech - ten: in _____ de du - ve - len

quos li - bet pel - len - tem _____ dat _____ au - rem _____ su - is a - vi - um

ha - ves _____ du ver - dre - ven: doer _____ den bus - sche wan - del - len - de:

pre - di - cans _____ sil - ves - tri - um ver - bis in - - ten - den - tem

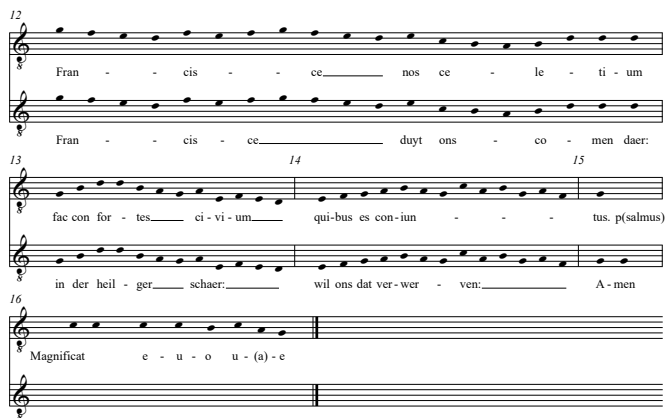
und den vo - ge - len pre - ken - de: bi dich zijn _____ ge - ble - ven:

O _____ vi - ta _____ lau - da - bi - lem qua fi - dem sic mag - ni - fi - cat _____

o _____ int _____ le - ven loe - fe - lich soet: bi dir ge - loef is _____ wor - den groet _____

sed et mul - tos vi - vi - fi - cat mor - tu - os de - func - tus

du hais ver - wect veil _____ van der doet: doe du was ge - stor - ven:

Afbeelding 4: Latijnse tekst en volkstaal onder elkaar.

NOTEN

¹ Bron:

http://gregorian-chant.ning.com/group/german-music/forum/topic/show?id=3327296%3ATopic%3A117525&xgs=1&xg_source=msg_share_topic . (De voertaal op de site is meestal Engels.)

² De deskundigen zijn: H. Slot, vroeger medewerker Drents van de Culturele Raad voor Drenthe, Prof. H. Niebaum (Osnabrück) en mw. Dr. Friedel Roelfs (Münster), B. Hermans (Amsterdam) alsmede één inlichting van mw. U. Hascher-Burger, Utrecht, die ik hierbij van harte dank. Voor leken overzichtelijk zijn:

https://nl.wikipedia.org/wiki/Uerdinger_linie en https://nl.wikipedia.org/wiki/Benrather_linie, geraadpleegd 18 januari 2018; https://nl.wikipedia.org/wiki/Rijnlandse_waaier, en

<https://nl.wikipedia.org/wiki/Oostlimburgs-Ripuarisch> geraadpleegd 26 januari 2018

³ <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b105465024/f483.item>, geraadpleegd 8 januari 2018:

Ingekort: Vie de Saint François d'Assise, traduite de saint Bonaventure, 1301-1400, Manuscrit provenant de Couvent des Franciscains, langue: allemand, papier, - 240 feuillets. - 200 × 130 mm. Contient : Table des matières ; Prologues ; S. BONAVENTURA, Legenda major sancti Francisci (trad. moyen bas-allemand, avec interpolation de passages d'autres textes franciscains) ; d'après Julianus De Spira, Hymne à s. François ; miniature, bibliotheek identificatie: <ark:/12148/btv1b105465024>; Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits, Allemand 133 Catalogusbeschrijving: <http://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc25629n>

Online: 07/08/2017.

Fo. 139 bevat een persoonlijke verantwoording van de schrijver van het grootste deel van het manuscript, die zijn naam overigens niet noemt.

Ik ben er niet zeker van dat de letters MS inderdaad manuscript betekenen, want op dat moment was de boekdrukkunst nog niet uitgevonden en is het dus een vrij zinloze toevoeging. Zonder nadere toevoeging is Monasterium, 'klooster' of 'Münster' ook geen logische verklaring. De beschrijving door de bibliotheek maakt geen melding van deze rugtekst.

⁴ https://de.wikipedia.org/wiki/Bartholom%C3%A4us_von_Pisa

⁵ Mevrouw Roelfs wijst erop dat soet niet op groet en doet kan rijmen omdat het een andere klankhistorie heeft en bijgevolg waarschijnlijk een andere uitspraak.

⁶ <http://cantusindex.org/melody>, geraadpleegd 6 januari 2018

⁷ <http://cantus.uwaterloo.ca/source/123672> Beschrijving door Andrew Mitchell (University of Western Ontario) en Debra Lacoste.

⁸ Fribourg, Couvent ds Cordeliers/ Franziskanerkloster, fo 216v. <http://www.e-codices.unifr.ch/en/fcc/0002/216v/0/Sequence-767>

De tweede volledige hit betreft deel X van een veel later, zeventiendelig antiphonarium, dat in de kathedraal van Augsburg gebruikt was en thans in de Koninklijke Bibliotheek van Kopenhagen berust. Gezien de datering is deze hit minder relevant voor dit artikel. <http://cantus.uwaterloo.ca/chant/314539> 'København, Det kongelige Bibliotek Slotsholmen, Gl. Kgl. S. 3449, 8o X ist der zehnte Band eines siebzehnbändigen Anthiphonale. Es stammt etwa aus dem Jahr 1580 und wurde in der Augsburger Kathedrale genutzt. Es ist in Hufnagelnotation auf vier Notenlinien geschrieben, dabei liegen pro Seite fünf Notensysteme vor.' Beschrijving door Robert Klugseder. De serie zou geroofd kunnen zijn in de 30-jarige oorlog (1618-1648). Van de andere manuscripten waarin het gezang voorkomt heb ik geen afbeelding kunnen vinden.

⁹ Stadsarchief en Stedelijke bibliotheek 6, fo. 235r. of 236r,

<http://cantus.uwaterloo.ca/source/123648>. De beschrijving is van Ike de Loo. Geen afbeelding beschikbaar. Of het boek in feite in de beroemde Librije berust is mij niet bekend.

¹⁰ Signis en zeichen heb ik aanvankelijk opgevat als stigmata, maar uit de tekst op fo.239r. blijkt dat dat niet juist is.

¹¹ https://de.wikipedia.org/wiki/Julian_von_Speyer, geraadpleegd 13 januari 2018.

¹² Universiteitsbibliotheek Utrecht 406, fo 43v in potloodnrs., of 049v, met inkt geschreven nrs., digitaal paginanr. 90.

<http://objects.library.uu.nl/reader/index.php?obj=1874-327915&lan=en#page/12/91/91/129191904552668432945136115237987565303.jpg/mode/1up>, geraadpleegd 6 januari 2018. Daarbij ook uitvoerige bibliografie.

¹³ Kloster Einsiedeln, Musikbibliothek 611, <http://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/sbe/0611>.

¹⁴ Utrecht 406 resp. 21r, 27v. en 2017v., Einsiedeln 611 resp. 17r. 24v. en 159r.

¹⁵ Bevestigd door mevrouw U. Hascher-Burger, zie noot xviii, e-mail van 29 januari 2018.

¹⁶ Notitie per e-mail-bijlage, 24 januari 2018. De vorm 'und' komt ook in het noordelijke Nederduits voor, maar dat is hier niet relevant.

¹⁷ E-mails van H. Slot, vroeger medewerker Drents van de Culturele Raad voor Drenthe, 18 januari 2018, en B. Hermans, medewerker P.J. Meertensinstituut, Amsterdam, 2 februari 2018; als de tekst op één plaats ontstaan is suggereert hij ten oosten van Kerkrade, net voorbij de Benrather Linie.

¹⁸ https://nl.wikipedia.org/wiki/Moderne_Devotie, geraadpleegd 18 januari 2018. In het kader van dit artikel was het mij niet mogelijk meer uitgebreide vakliteratuur te raadplegen. De website van U. Hascher-Burger, <http://www.musicadevota.com/datenbank.htm>, geeft een ontmoedigende hoeveelheid literatuur. Maar ik had toch graag kennis genomen van J. Kirschbaum, *Liturgische Handschriften aus dem Kölner Fraterhaus St. Michael am Weidenbach und ihre Stellung in der Kölner Buchmalerei des 16. Jahrhunderts*. Bonn 1972, en van: Manfred Groten, *Die Devotio Moderna in Köln*, in: J. Helmuth, H.Müller (Hg), *Studien zum 15. Jahrhundert*. Festschrift Erich Meuthen, Band II, München 1994, S. 971-

984. De laatste vermelding gevonden in:

<https://books.google.nl/books?id=fX-SGsa5yB4C&pg=PA59&lpg=PA59&dq=Minoriten+K%C3%B6ln+Devotio+Moderna&source=bl&ots=XK1sPFxJhP&sig=y6jRjumpyEIY3niePq4m3kri3csM&hl=nl&sa=X&ved=0ahUKewjKx5Gy-OHYAhUmD-MAKHdckAX4Q6AEIKDAA#v=onepage&q=Minoriten%20K%C3%B6ln%20Devotio%20Moderna&f=false> .

¹⁹ Jacob van Maerlant, *Sinte Franciscus leven*, uitgegeven en toegelicht door Maximilianus OFM, Zwolle 1954, te vinden op: http://www.dbnl.org/tekst/maer002pmax01_01/colofon.php